

OPVOEDINGSONDERSTEUNING IS MEER DAN RISICOMANAGEMENT

MICHEL VANDENBROECK

We mogen ons niet blind staren op programma's die de verantwoordelijkheid van ouders versterken. Er zijn daarnaast ook meer mogelijkheden nodig om opvoedingssituaties vorm te geven vanuit onderlinge afhankelijkheidsrelaties en ontmoetingskansen.

OPVOEDINGSONDERSTEUNING kwam al eerder aan bod in dit tijdschrift. Zo kwamen experts in een rondetafelgesprek tot de conclusie dat opvoedingsondersteuning moet vertrekken vanuit een genuanceerde kijk op opvoedingsproblemen (Van Gils, 2004; Goris e.a., 2004). Zij verdedigden dat men vooral moet vertrekken vanuit een geloof dat opvoeders en kinderen zelf in staat zijn om zinvol met opvoedingsonzekerheid om te gaan. En dus luidde de conclusie toen: 'opvoedingsonzekerheid maakt er geen drama van'. Ook de relatie tussen opvoedingsondersteuning en preventie werd hier eerder geanalyseerd door Goris, Bursens, Melis en Vetterburg (2006). Zij betoogden dat het overheidsbeleid inzake opvoedingsondersteuning te weinig zou vertrekken vanuit een duidelijke visie op preventie. Dardoor zou het in de mist blijven hangen en zouden weinig trefzekere keuzes gemaakt worden. In deze bijdrage wil ik de discussie op een andere manier benaderen. Ik analyseer de relatie tussen 'opvoedingsondersteuning' en 'preventie' vanuit een maatschappelijke en politieke benadering. Dan komen vooral risico's aan het licht van de manier waarop die relatie in de praktijk soms uitgewerkt wordt. Eigen onderzoeksgegevens tonen aan dat het kijken naar opvoedingsondersteuning vanuit preventie 'slechts' een keuze is. En dus blijven ook andere mogelijkheden open om opvoedingsondersteuning te benaderen zonder te verwijzen naar het begrip preventie.

SLEUTELN AAN DE WELVAARTSSTAAT

De relatie tussen ouders en de overheid is aan het eind van de twintigste eeuw sterk beïnvloed door veranderende opvattingen over de welvaartsstaat. Die welvaartsstaat bevond zich in een drievoudige 'crisis' (Rosanvallon, 1995). Overheden werden tegelijk geconfronteerd met dalende inkomsten uit belastingen en toegestomen uitgaven in bijvoorbeeld de werkloosheidsuitkeringen. De welvaartsstaat werd als steeds minder efficiënt gezien en haar fundamenteën werden in vraag gesteld. Hoog tijd dus om een en ander bij te sleutelen. Er moest geschakeld worden van een passieve naar een actieve welvaartsstaat (Rosanvallon, 1995). Daardoor kwamen individu en gemeenschap in een andere verhouding te staan tot elkaar, wat onder andere blijkt uit verschuivingen in de invulling van 'sociale rechten'. Op vlak van sociaal beleid moest die actieve welvaartsstaat voluit de kaart trekken van 'sociale inclusie'.

Die aandacht voor sociale inclusie is echter steeds meer verengd tot een streven naar geschiktheid voor de arbeidsmarkt, zonder dat veranderingen in die arbeidsmarkt zelf kritisch besproken worden. Getuige daarvan bijvoorbeeld de overgang van reguliere arbeidsplaatsen voor kortgediplomden naar precarieuze statuten via dienstencheques. De dominante opvatting over de welvaartsstaat is stilaan verworpen tot risicobeheersing, met een nadruk op individuele verantwoordelijkheid. Slechts wie beantwoordt aan welomschreven plichten, kan ook rekenen op rechten. Steun en uitkeringen worden meer voorwaardelijk. Investeringen in welzijn worden teruggeschroefd ten voordele van uitgaven in justitie (Wacquant, 2006). Bovendien zijn beide geen volledig gescheiden domeinen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de aanpak en benadering van jeugddelinquentie waar er sprake is van penaliserings binnen welzijn (Bradt en Bouverne-De Bie, 2007). Dat werd mogelijk doordat opvoeders en sociaal werkers zich buiten het debat hebben gehouden over wat als 'jeugd delinquentie' benoemd wordt.

FALENDE OPVOEDERS

Er zijn heel wat voorbeelden van nieuwe regelgevingen die het gezin als doelwit hebben in de sociale investeringsmaatschappij. Zo werden de rellen in de Franse banlieues in de herfst van 2005 in beleid en media veelal beschreven als adolescent delinquentie, eerder dan als een protest tegen sociale ongelijkheid. Als gevolg van de rellen kreeg een vroeger rapport van het gerenommeerde onderzoekscentrum 'Institut National de la Santé et de la Recherche Médicale' nieuwe aandacht.

nen gesteld worden. Er zal weinig discussie zijn over de vraag of schools falen vermeden moet worden. Er kan al wat meer discussie zijn of 'onthangen' van adolescenten of van behaarden vermeden moet worden. Met andere woorden, prevalentie-onderzoek mag dan objectief lijken, de keuze van wat wel en wat niet onderzocht wordt is dat veel minder. Ook onderzoekers zijn mensen die zich situeren in een bepaalde 'tijdgeest'.

Een bijkomend methodologisch probleem is dat onderzoeksgegevens soms geïnterpreteerd worden alsof elk lid van de gedefinieerde groep de kenmerken van die groep zou vertonen. Bijvoorbeeld besluit men dan op basis van de beschikbare cijfers dat elke allochtone jongere schoolachterstand heeft. In Frankrijk heeft die 'ecologische denkfout' tot een karikaturale situatie geleid. Een wetenschappelijk vastgesteld verband tussen een problematische taalontwikkeling en agressief gedrag in de peuterleeftijd werd geïnterpreteerd alsof anderstalige gezinnen een risicofactor zouden zijn voor de latere ontwikkeling van delinquentie. Ook al tonen wetenschappelijke studies aan dat er een verband is tussen het tegelijk aanwezig zijn van meerdere risicofactoren en bijvoorbeeld frequenter contact met justitie op latere leeftijd, dan toont ze in geen geval aan hoe deze relatie moet begrepen worden. Bovendien zet dit onderzoek de veerkracht van kinderen en gezinnen niet voluit in de picture. Daardoor gaat er te weinig aandacht naar de vraag waarom, ondanks de accumulatie van risicofactoren, een meerderheid van hen niet in de problemen komt (Fermanns, 2007).

WERKT HET (WEL)?

Naast prevalentie-onderzoek kan ook effectonderzoek aan een kritische blik onderworpen worden. Laten we dat duidelijk maken aan de hand van het Triple P programma. Dat programma publiceerde al uitgebreid over haar effecten (Glazemakers en Deboutte, 2005). Die effecten worden doorgaans gemeten doordat de deelnemende ouders een checklist invullen over hoe frequent hun kind probleemgedrag vertoont. De scores op deze vragenlijst worden dan vergeleken met hun antwoorden vóór deelname of met antwoorden van een controlegroep. In sommige studies wordt ook de opinie van een derde gevraagd of worden klinische gedragsobservaties gedaan. Uit een grondige meta-analyse van alle gepubliceerde effectonderzoeken van 1980 tot 2004 blijkt dat het programma 'werkt': ouders rapporteren significant positieve effecten (Thomas & Zimmer-Gembeck, 2007). Externe rapportages door bijvoorbeeld leraren, stiefouders of klinische observaties

tonen echter vaak geen resultaat. Daarom besluiten de onderzoekers dat klinische observaties geen significante effecten van Triple P aantonen (met uitzondering van 'enhanced Triple P'). Uiteindelijk blijft de balans positief omdat de ouders aangeven dat het voor hen 'beter' gaat. Er zijn goede redenen om aan te nemen dat hun stem in een evaluatie doorslaggevend moet zijn. En dan nog... Een andere interpretatie zou kunnen zijn dat de ouders vooral loyauteit tonen tegenover het programma uit dankbaarheid omdat er iemand naar hen luistert. De auteurs van het meta-onderzoek houden zich ver weg van dergelijke interpretaties en geven enkel de resultaten weer.

Helaas stellen onderzoekers zelden kritische vragen bij de betekenisverlening door ouders. Wat bedoelen ze werkelijk met de ervaren meerwaarde? Welke beweegredenen schuilten er achter het aankruisen van minder probleemgedrag? Het stellen van die vragen betekent uiteraard niet dat men de gerapporteerde meerwaarde meteen in vraag zou stellen. Indien we belang hechten aan de betekenisverlening door de ouders zelf, dan dienen we hun rapportering immers ook ernstig te nemen. Heeft dat bijvoorbeeld wat te maken met een vorm van 'proto-professionalisering' waarbij ouders het discours van de experts overnemen om zich zelf betere ouders te voelen? Een ander bijkomend euvel is dat er amper follow-up studies zijn die nagaan of de (door de ouders) gerapporteerde effecten ook blijvend zijn.

OVERDADIGE PREVENTIE

Vaak worden preventieve programma's rond opvoedingsondersteuning op basis van wetenschappelijk onderzoek blindelings de hemel in geprezen. Nu blijkt dat dit wetenschappelijk onderzoek met de nodige problemen en vragen geconfronteerd wordt, kunnen we ook voetnoten plaatsen bij die opvoedingsondersteunende programma's. Bovendien kunnen we ook het concept 'preventie' zelf onder een kritische loep nemen. Preventieprogramma's grijpen per definitie in voordat een probleem zich stelt. Dat kan het risico inhouden dat dwingende ingrepen opgelegd worden aan populaties die (nog) geen problemen vertonen. Op die manier kunnen ze bestaande stereotypen of clichés-bijvoorbeeld over kansarmoede-besettingen. Nog belangrijker is misschien het feit dat de 'wetenschappelijke waarheid' waarop zij gebaseerd zijn, maakt dat ouders veelal niet betrokken worden in het debat over wat het probleem is dat aangepakt dient te worden. Het is verre van evident dat de maatschappelijk bepaalde doelen van preventie steeds samen vallen met wat ouders zelf definiëren als welzijnsbevorderend.

Ook bij het opvoedingsondersteunend programma Triple P schuilt dat addertje onder het gras (Hermanns, 2007). Het programma gaat uit van de idee dat ouders positief ouderschap 'aangeleerd' kan worden. Het suggereert dat ouders dat niet zelf kunnen, terwijl experts wel over de juiste kennis en vaardigheden beschikken. Dat kan in heel wat gevallen ook zo zijn. Maar er zijn ook opvoedings-situaties waarvan ouders maar al te goed weten dat ze niet goed lopen. Ze hebben zelf ideeën over hoe het beter zou moeten, maar slagen er omwille van omstandigheden (bijvoorbeeld financiële problemen) niet in om dat ook te realiseren. De 'lessen' zullen hen dan bevestigen in wat ze al weten, maar hen tevens met de individuele schuld over hun falen opzadelen. Dat zou overigens kunnen verklaren waarom de effectstudies over Triple P haast uitsluitend over ouders uit de midden-klasse of hogere klassen gaan. Het blijft onduidelijk of de gerapporteerde effecten ook generaliseerbaar zijn naar lagere inkomensgroepen of ouders in 'risicosituaties' (Thomas & Zimmer-Gembeck, 2007). Het kan bijzonder ernstige gevolgen hebben als we die beperking niet expliciteren. Want als een programma eenmaal bewezen heeft dat het werkt en dan blijkt dat het bij bepaalde ouders 'niet werkt', zou snel geconcludeerd kunnen worden dat het dus wel aan die ouders moet liggen. Kortom, een risico van zo'n preventie is dat het de individualisering van sociale problemen versterkt. Of zoals Goris, Bussens, Meis en Veltenburg (2006) het plastisch zeggen: bij vaststelling van een risicovolle opvoedingsituatie bij een alleenstaande moeder, kan men niet anders dan ook te kijken naar de huisbaas of werkgever.

OPVOEDEN IN BRUSSEL

Het actieonderzoek 'Opvoeden in Brussel' wil een ander venster openen op het werken met kinderen en ouders. Het project bestond uit drie acties: (a) het opzetten van een werkgroep waarin onderzoekers, praktijkmedewerkers en beleidsambtenaren maandelijks samenkwamen, (b) een onderzoek over de opvoedingsomstandigheden bij 353 Brusselse ouders, en (c) een verkenning van nieuwe mogelijkheden voor initiatieven. Aan de basis van elk van deze acties lag de opvatting dat opvoeden een interventie is in een proces van socialisering. Zowel individuaal als gemeenschap passen zich voortdurend aan. Voor ons zijn zowel ouders als kinderen competentie actoren. We beschouwen opvoeden dus niet als een intentioneel en eenzijdig proces. Ouders 'ontwerpen' geen kinderen. Opvoeden is een proces dat afhankelijk is van verschillende invloeden die vaak aan onze greep ontsnappen.

Die andere kijkt plaats meteen heel wat vraagtekens bij opvoedingsondersteuning als interventie in het opvoedingsproces. Waarom interveniëren we? Met welk doel? Wie heeft dat doel bepaald en wie was uitgesloten uit die discussie? Welke contraproductieve effecten kunnen er zijn? Wie heeft baat bij deze interventie en wie niet? In deze discussies willen we opvoedingsondersteuning niet zien als een 'technologische' voor onderlijke verantwoordelijkheid maar als een gedeelde verantwoordelijkheid tussen het publieke en het private domein. Opvoedingsondersteuning behoort dus niet tot het gezin of tot de overheid, maar net tot de interactie die daar tussen plaats grijpt. Daaruit volgt meteen ook dat de kennis die opgebouwd wordt onvermijdelijk contextueel, twijfelend en voorlopig is. Net daarom werd dit onderzoek omkaderd door een stuurgroep waarin zowel mensen uit de praktijk als het beleid actief participeerden.

OPVOEDINGSONZEKERHEID NIET ALTIJD EEN PROBLEEM

Zoals verwacht, gaat het goed met de meeste gezinnen. Het onderzoek toont aan dat we een onderscheid moeten maken tussen opvoedingsonzekerheid enerzijds en opvoedingsspanningen anderzijds. In onze steekproef zei 22% van de respondenten dat ze geregeld met opvoedingsvragen bleven zitten (opvoedingsonzekerheid). Dit hing met geen enkele demografische variabele samen. Anders gezegd: in welke mate ouders opvoedingsonzeker zijn, heeft niets te maken met inkomen, autochtoon of allochtoon zijn, opleidingsniveau of gezinssamenstelling. Ouders zien die onzekerheid overigens niet als een probleem. Ouders zeggen expliciet dat ze hiermee liever aankloppen bij andere ouders dan bij experts. Dit staat op gespannen voet met de visie van de wetgever in het nieuwe Vlaamse decreet over opvoedingsondersteuning. Daar wordt opvoedingsonzekerheid voorgesteld als een probleem dat via experts (bijvoorbeeld in de opvoedingswinkels) uit de wereld moet worden geholpen. Het risico bestaat dat de inzet van die middelen zou kunnen leiden tot het professionaliseren -psychologiseren, pedagogiseren of medicaliseren- van vragen die eigen zijn aan elke opvoedingsrelatie.

Tot zo ver de opvoedingsonzekerheid. Daarnaast zegt 13% van de respondenten dat zij veel opvoedingsspanning ervaren. Hoewel ze veel bij hun kinderen zijn (meer dan zeven uur per dag), lukt het allemaal niet zo goed en zijn ze erg ontevreden over de tijd die ze samen doorbrengen. Het gaat eerder om ouders met een lage sociaal-economische status, allochtonen en werklozen. Let wel: daarmee is helemaal niet gezegd dat opvoedingsspanning enkel in deze groepen zou

voorkomen, noch dat elke allochtone moeder met lage sociaal-economische status veel opvoedingsspanning kent. Er is ontzettend veel literatuur die het belang aan toont van informele netwerken en sociale steun voor ouders. Onze resultaten bevestigen dat mensen met een groter netwerk ook minder opvoedingsspanning kennen en meer tevreden zijn over de tijd die ze met hun kind doorbrengen.

SOCIALE NETWERKEN VANGEN OP

Dit toont aan dat een beleid zich niet uitsluitend kan beperken tot programma's die volledig gebaseerd zijn op individuele advies. Triple P bijvoorbeeld, gaat naar eigen zeggen uit van 'poor parenting as generic risk factor' en zegt dat 'parents need to become independent problem solvers'. Belangrijke trefwwoorden zijn 'self-efficacy', 'self-efficacy' en 'self-mangement' (Sanders, 2003). Er wordt wel erkend dat ouderschap moeilijker loopt wanneer steunnetwerken wegvallen, maar er wordt meteen teruggegrepen naar individuele hulp als antwoord (Glanzmaekers en Deboutte, 2005). Het programma richt zich immers op de individuele ouderlijke verantwoordelijkheid. Het is sterk verwoven met het beeld van de ouder als 'actieve burger': het autonome, zelfvoldane individu dat goed functioneert in de meritocratische samenleving. De resultaten van ons onderzoek tonen echter aan dat wat deze ouders vragen ook van een heel andere orde kan zijn. Ze vragen ook mogelijkheden voor informele ontmoetingen en sociale steun, die een gedeelde verantwoordelijkheid inhouden. De ouders die vaak alleen zijn met hun kind en hier niet gelukkig mee zijn, staan immers positiever tegenover de mogelijkheid van ontmoetingsruimten voor kinderen en ouders, dan de gemiddelde ouder. Wanneer we kijken vanuit het perspectief van sociale steun, zoals in dit onderzoek het geval was, dan is de eerste vraag er één van sociale steun, eerder dan van individuele programma's.

De socialisering van ouders (de mogelijkheid om met andere ouders uit te wisselen) en de socialisering van kinderen (omgaan met leeftijdsgenoten) zijn nauw met elkaar verbonden. Hoe groter de ouderlijke netwerken, hoe meer kansen kinderen hebben tot contact met leeftijdsgenoten. De twee-inkomensgezinnen uit de middenklasse zijn bijzonder tevreden met de mogelijkheden tot socialisering voor hun kinderen. Zij zijn ook degenen die het meest gebruik maken van kinderopvang. Minder goede ouders, die zelf ook meer contacten wensen met andere ouders, wensen ook voor hun kinderen meer mogelijkheden om met leeftijdsgenoten om te gaan. Dat toont eens te meer aan dat 'behoefte' van ouders en kinderen in de perceptie van de ouders dichterbij elkaar liggen dan vaak in de perceptie van experts soms het geval is.

KIEZEN VOOR RELATIONEEL BURGERSCHAP

Het maakt dus een wereld van verschil of men opvoedingsondersteuning definiëert als risicopreventie dan wel als het versterken van het welzijn en de waardigheid zoals beleefd door opvoeders en kinderen. Het gaat om verschillende concepten die een andere rol geven aan de 'expert'. Natuurlijk betekent dit niet dat we advies door experts dan maar moeten afschaffen. Maar elke sociale praktijk construeert telkens mee het sociale probleem dat het beweert op te lossen. De eigen onderzoeksresultaten houden een warm pleidooi voor ontmoetingsplaatsen voor kinderen en ouders. Dergelijke ontmoetingsruimten bestaan in België, Frankrijk en Italië. In de mate dat ze niet doelgroepgericht of probleemgericht werken, kunnen ze een andere invulling geven aan opvoedingsondersteuning.

Misschien moeten we ons afvragen of het begrip 'opvoedingsondersteuning' wel gepast is. Het concept relationeel burgerschap biedt mogelijkheden voor een andere benadering van de relatie tussen overheid en gezinnen die niet aansluit bij het ondernemende, autonome en zelfgenoegzame individu. Relationeel burgerschap is geen eigenschap van individuen maar van relaties. Het is een voortdurend veranderend proces dat door een beleidspraktijk ondersteund kan worden. Het houdt ook een duidelijk engagement in naar respect voor diversiteit. Dat moet niet begrepen worden als een tolerantie tegenover diegenen die van de norm afwijken, maar wel als een kritische reflectie op de norm die afwijking en uitsluiting produceert. Respect voor 'diversiteit' zet ons op weg om 'afwijkend' gedrag te leren begrijpen vanuit het in vraag stellen van de norm die de afwijking produceert. Het leert ons om te gaan met gedrag dat we niet begrijpen. Op het vlak van opvoedingsondersteuning betekent het dat we niet volstaan met programma's die de autonomie van ouders versterken, maar ook naar mogelijkheden om opvoedingsituaties vorm te geven vanuit onderlinge afhankelijkheidsrelaties en ontmoetingskansen.

RUIMTE OM VRAGEN TE STELLEN

In de komende maanden en jaren zal de dialoog tussen praktisch beleid en onderzoek verder gaan, onder meer in het kader van het op te richten Lokaal Overleg Opvoedingsondersteuning. In Brussel zal wellicht een nieuwe ontmoetingsplaats voor kinderen en ouders (of grootouders, of opvoedingsverantwoordelijken) het licht zien. Ze heeft geen afgeijnde doelstellingen, maar vertrekt wel vanuit een duidelijke visie. Het wordt geen initiatief of instelling van preventie en heeft geen

strak omlijnd 'curriculum'. Maar ze investeert wel tijd en energie in het nadenken over de betekenisveranderingen van kinderen en ouders.

Deze observaties van 'micropolitieke gebeurtenissen' en de reflecties hierover kunnen kennis produceren over de vier essentiële vragen die elk initiatief van opvoedingsondersteuning zichzelf zou moeten stellen. De eerste vraag is vanzelfsprekend een legitimeringvraag: Is het wel opportuun om hier te intervensiëren en om de interventie als opvoedingsondersteuning te benoemen? Vervolgens kunnen we ons afvragen of een interventie 'werkt'? Wat wordt daar precies mee bedoeld? Ten derde is de vraag voor wie het werkt aan de orde. Worden er ook groepen uitgesloten? En ten slotte zal het initiatief ook toestaan dat er vragen gesteld worden rond wie uiteindelijk gebaat is met het initiatief. Hoe beïnvloedt deze praktijk de sociale probleemconstructie of de visie over wat ouderschap inhoudt? Een mooi voorbeeld hiervan is het STOP4-7 programma dat er actief voor zorgt niet benoemd te worden als een programma 'ter preventie van adolescentie delinquentie', maar als een programma dat vroegtijdig ingrijpt bij kinderen met ernstige gedragsproblemen. Dat is een wezenlijk andere probleemdefiniëring.

NOG LEVEN NA PREVENTIE

Buiten het kader van preventie een perspectief ontwikkelen op opvoedingsondersteuning is niet evident. Het preventieparadigma is vandaag alomtegenwoordig. Dat creëert kansen, maar zeker ook risico's. De bijzondere jeugdzorg wordt opgevat als preventie van justitieel ingrijpen. Opvoedingsondersteuning is nu preventie van de bijzondere jeugdzorg en straks lezen we dat dit 'preventieve voorrijc' zichzelf overbodig moet maken en we dus preventie van opvoedingsondersteuning nodig hebben. De preventie van de preventie van de preventie dus. Het probleem ligt niet in het concept preventie zelf want daar is niets mis mee. Net zoals er ook niets mis is met de hiërarchische structuur van een omvattend programma als Triple P. Het probleem ontstaat echter wanneer een dergelijk concept (of het nu preventie of positief ouderschap is) allesomvattend wordt en de preventie heeft de hele werkelijkheid of de hele sector te vatten. Wanneer één perspectief zo dominant wordt, dan ziet men niet meer dat het (slechts) een perspectief is en dat andere keuzen mogelijk zijn. Men wordt ook blind voor wat buiten het perspectief valt. Of nog erger: men wil de werkelijkheid die buiten het perspectief valt, plooiën zodat het, desnoods met geweld, binnen de geplande lijnjes valt.

Michiel Vandebroek is als onderzoeker verbonden aan de vakgroep Sociale Agogiek (Universiteit Gent) en bereikbaar via michel.vandebroek@ugent.be. Het volledige onderzoeksrapport kan bij de auteur opgevraagd worden.

Het actieonderzoek 'Opvoeden in Brussel' was een initiatief van de Vlaamse Gemeenschapscommissie en het bevoegde collegeid Brigitte Grouwels. Met dank aan collega Tom Boonert van de Vakgroep Sociale Agogiek UGent, Sandra Van der Mespel van VBJK en Katrijke De Brabandere van VCOK.

Verwijzingen

- Brodt, L., en Beauverne-De Bie, M. (2007). 'Social work and the shift from welfare to justice', *British Journal of Social Work*, doi 10.1093/bjsw/bxm072.
- Goris, P., Van Gils, J., Brants, P., Fret, L., Heughebaert, H., De Vos, K. en Lambrecht, P. (2004). 'Als kansen risico's worden', *Alert*, 2, 15-28.
- Glaudemakers, J. en Deboutre, D. (2005). 'Opvoedingsondersteuning in Triple P', *Alert*, 5, 22-29.
- Goris, P., Bursens, D., Melis, B. & Vetterburg, N. (2006). 'Opvoedingsondersteuning en preventie', *Alert*, 5, 31-46.
- Hermans, J. (2007). 'Opvoedingsondersteuning: een winst- en verliesrekening', lezing gehouden aan de Universiteit Gent op 23 november 2007, ongepubliceerd.
- Institut National de la Santé et de la Recherche Médicale (2005). *Troubles de conduite chez l'enfant et l'adolescent*, Paris, INERM.
- Musatti, T. (2007). 'La signification des lieux d'accueil de la petite enfance', in Brougere, G. en Vandebroek, M. (eds.), *Repenser l'éducation des jeunes enfants*, Bruxelles, Peter Lang, 207-224.
- Rosenavlon, P. (1995). *La nouvelle question sociale: repenser l'état-providence*, Paris, Seuil.
- Sanders, M., Markie-Dadds, C. en Turner, K. (2003). *Theoretical, scientific, and clinical foundations of the Triple P - Positive Parenting Program: a population approach to promotion of parenting competence*. (Vol. 1), Queensland, The University of Queensland.
- Thomas, R. en Zimmer-Gembeck, M.J. (2007). 'Behavioral outcomes of Parent-Child Interaction Therapy and Triple P - Positive Parenting Program: A review and meta-analysis', *Journal of Abnormal Child Psychology*, 35, 475-495.
- Tronto, J. C. (1994). *Moral boundaries: a political argument for the ethics of care*, New York, Routledge.
- Van Gils, J. (2004). 'Opvoedingsondersteuning: Maak er geen drama van', *Alert*, 2, 10-14.
- Wacquant, L. (2006). *Straf de armen. Het nieuwe beleid van sociale onzekerheid*, Antwerpen, EPO.